

Reflexe klavírní pedagogiky v českých zemích na přelomu 19. a 20. století v dobových odborných periodikách

Mgr. Lenka Kučerová

K tématu *klavírní pedagogika v českých zemích na přelomu 19. a 20. století* je k dispozici poměrně velké množství materiálu. Zde bude využíváno pouze informací z dobových periodik, která vycházela v českých zemích, resp. v Československu. Případné komentáře uvedených údajů budou vycházet opět jen z dobových primárních materiálů.

Tiskoviny byly vybírány podle seznamu v publikaci Marie Svobodové *Hudební periodika v českých zemích 1796 – 1970 a na Slovensku 1781 – 1970*.¹ Přehled hudebních časopisů je otištěný také v *Hudebním almanachu* z roku 1921.² V rubrice *Hudební statistika a adresář*³ jsou vyjmenovány všechny úřady, vyučovací ústavy a školy (veřejné i soukromé) a přehled všech hudebních institucí, a to včetně adres. Tyto soupisy jsou velmi užitečné pro jakoukoliv práci, která se dotýká hudební či všeobecné kulturní situace u nás v uvedeném časovém období.

Nejpočetnější jsou periodika, která sledují všeobecný hudební či kulturní život u nás. Podávají zprávy o představeních v kulturních centrech, o významných premiérách, velmi často také informují o hudebním školství, zejména o dění na pražské konzervatoři. Příspěvky z oblasti klavírní pedagogiky jsou v nich uvedené spíše výjimečně a zpravidla jsou zaměřeny na obecnější témata, která byla tehdy aktuální a která by mohla zaujmout širší vrstvy čtenářů. Příkladem může být článek *O hudební výchově dětí* Jana Nepomuka Poláška, který je uveřejněný v časopise *Pazdírkův hudební rádce* z roku 1922.⁴ Věnuje se nejprve tématu obecné hudební výchovy a poté, v částech *Prvotné vyučování hře na housle* a *Prvotné vyučování hře na klavír*, vysvětluje pedagogům tohoto oboru, jak nejlepším způsobem pracovat s dětmi-začátečníky.

Z počátku 20. let v hudebním tisku podobně píše Jan Branberger ve svém článku *O hudebním školství v československé republice*⁵ nebo Kateřina Emingerová v *Úvaze*

---

¹ SVOBODOVÁ, Marie. *Hudební periodika v českých zemích 1796 – 1970 a na Slovensku 1781 – 1970*. Praha, 1979.

² Hudební časopisy v republice československé. In: *Hudební almanach Československé republiky*. Red. J. Branberger. Roč. I. Praha: Hudební nakladatelství, 1921-, s. 108-186.

³ Tamtéž, s. 186-237.

⁴ POLÁŠEK, Jan Nepomuk. *O hudební výchově dětí*. In: *Hudební rádce*. Brno: O. Pazdírek, 1922, č. 27, s. 2-4.

⁵ BRANBERGER, Jan. *O hudebním školství v československé republice*. In: *Hudební almanach Československé republiky*. Red. J. Branberger. Roč. I. Praha: Hudební nakladatelství, 1921-, s. 58-65.

o základech hudební výchovy.⁶ Přestože se podle uvedených názvů příspěvků může zdát, že jde jen o jakési domněnky autorů a jejich úvahy nad tehdejší situací v hudební výchově, opak je pravdou. Jde o cenné postřehy a praktická doporučení, která mohla vedení výuky nejen klavírní hry velmi zkvalitnit.

Objevují se také témata historicky zaměřená. Je celkem příznačné, že se na přelomu století autoři statí o klavírní hře vrací nejvíce ke slavné době Wieckově. Přestože je další příspěvek Kateřiny Emingerové pojmenovaný *Jak se dříve hrávalo na klavír*,⁷ týká se vlastně pouze způsobu hudební výuky tohoto věhlasného učitele. Vladimír Knittl líčí způsob klavírní hry do doby Bachovy (míněno do doby Johanna Sebastiana Bacha),⁸ což je i dnes téma poměrně hodně komentované. Jeho článek se dotýká také vývoje klavíru v této době. Je zajímavé, že Knittl zmiňuje jen dva nástroje: varhany a klavír. Za prvního slavného klavíristu považuje Frescobaldiho a jeho žáka Frobergera. Úplně opomíjí slavnou loutnovou školu, případně také epochu virginalistů. Přestože jeho výklad sahá až k Rameauovi a Couperinovi, nikde není ani zmínky o dalších typech klávesových nástrojů, které právě na přelomu 16. a 17. století doznaly velkých proměn. Klavírní skladby z tohoto období byly podle něj pouze „odleskem skladeb varhanních.“⁹ Je možné, že historie pojmů *clavichord*, *clavicembalo*, *spinet* aj. nesažá až k počátku 19. století?

Přibližně od poloviny 19. století už jednoznačně převládal názor, že vzdělání ve hře na klavír nebo na housle a ve zpěvu na více či méně profesionální úrovni je zcela běžnou součástí základní výbavy kulturně vzdělaného člověka.¹⁰ Vladimír Knittl v již zmiňovaném příspěvku *Několik slov o klavíru a o umění klavírním po dobu Bachovu*¹¹ dokonce píše, že „Klavír umožňuje vždy a všude šíření znalosti hudební literatury.“ a že „Dnes náleží koncertní

---

⁶ EMINGEROVÁ, Kateřina. Úvaha o základech hudební výchovy. In: *Za hudebním vzděláním: měsíčník pro sblížení širší veřejnosti s hudebním uměním*. Plzeň: O. Blecha. 1. 10. 1925, roč. I., č. 2, s. 24-26.

⁷ EMINGEROVÁ, Kateřina. Jak se dříve hrávalo na klavír. In: *Smetana: hudební revue, zároveň orgán hudebního odboru Umělecké besedy*. Praha: Fr. A. Urbánek. 1. 3. 1907, roč. II., č. 5, s. 60-61.

⁸ KNITTL, Vladimír. Několik slov o klavíru a o umění klavírním po dobu Bachovu. In: *Smetana: hudební revue a zároveň orgán hudebního odboru Umělecké besedy*. Red. J. Branberger. 1. 12. 1906, roč. I., č. 21, s. 280-281

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Fakt, že studium hry na klavír, na housle a zpěvu bylo v této době preferovanější než studium jiných nástrojů, je patrné také z korespondence Zemské správy politické na Moravě ředitelství hudební školy brněnského hudebního spolku Brüner Musikverein (spolek vyvíjel svou činnost mezi léty 1862 – 1939 a jeho hudební škola fungovala od roku 1866 až do zániku spolku). Např. v dopise z 10. října 1924 žádá veřejná správa soukromou hudební školu, aby „předložili i zdejšímu úřadu své vyučovací osnovy v první řadě plány klavírní, houslové a pěvecké s přesným rozdělením na ročníky za tím účelem, aby mohly býti zde prohlédnuty a schváleny.“ Čerpáno a cit. z: *Dopis Zemské správě politické na Moravě ze dne 10. října 1924, č. 125563/VII-a. Korespondence Brněnského spolku hudebního z roku 1919 – 1939*. Archiv města Brna, R12 26/5.

¹¹ KNITTL, Vladimír. Několik slov o klavíru a o umění klavírním po dobu Bachovu. In: *Smetana: hudební revue a zároveň orgán hudebního odboru Umělecké besedy*. Red. J. Branberger. 1. 12. 1906, roč. I., č. 21, s. 280-281.

sině hlavně klavíru“.¹² Podobné hodnocení uvádí Zd. A. Schütz¹³ v *Postupu učiva klavírního* v časopise *Dalibor* z roku 1912,¹⁴ avšak dodává: „[...] *není domu, ba ani bytu, aby v něm nebylo klavíru, často i jen jako parádní kus nábytku, zřídka k opravdovému studiu a nejčastěji pro trýzeň všeho okolí.*“¹⁵ Tento článek je vůbec pěknou ukázkou toho, jakým způsobem se u nás na počátku století vyučovalo hře na klavír a nutno podotknout, že některé rysy přetrvávají ještě dodnes. Titulováním *pane profesore* se zvyšovala prestiž soukromých učitelů bez ohledu na to, jakou měli pro svou činnost kvalifikaci, měli-li vůbec nějakou. Mělo je to také opravňovat k tomu, aby si nechali za své více či méně odborné rady náležitě zaplatit. Takovéto „studium“ hry na klavír bylo opravdu populární, bohužel do cvičení byly často nuceny i děti s neodpovídajícími hudebními vlohami. Schütz tento zvyk označuje za „*ubohé mrzačení duševní*“.¹⁶ Na rozdíl od soukromých ústavů nebylo totiž podle výnosu ministerstva školství a národní osvěty pro soukromé učitele hudby a učitele hudebních nástrojů jednoznačně stanovené žádné minimální vzdělání nebo kvalifikace.¹⁷

Schütz ostře kritizuje postup výuky úplných začátečníků. Vyučovalo se podle německých škol, nejznámější byla škola Dammova,¹⁸ Schwarzova¹⁹ a Prokschova,²⁰ využívala se také škola Adolfa Ruthardta.²¹ Učební postup byl zpravidla takový, že se na hodině pasivně přehrávala stránka po stránce (což vzhledem výše popsané odbornosti některých klavírních pedagogů byl často jediný možný způsob) a při dosažení patřičného stupně technické vyspělosti se ihned zařazovala hra tehdejších moderních šlágrů v úpravě pro čtyřruční klavír. Vrchol sólové hry představovaly etudy Henri Bertiniho z opusu 29 a 32.²²

Také Marie Hulakovská si stýská nad repertoárem, který se běžně na hodinách využívá už od doby, kdy si žák jen trochu zvykne na správné sezení a postavení ruky na klaviatuře.²³

---

¹² Tamtéž, s. 280.

¹³ O osobě Zd. A. Schütze nejsou známy žádné informace. Heslo *Zd. A. Schütz* se nepodařilo najít v žádném dostupném slovníku.

¹⁴ SCHÜTZ, Zd. A. *Postup učiva klavírního*. In: *Dalibor*. 21. 6. 1912, roč. XXXIV., č. 34-36, s. 257-259.

¹⁵ Tamtéž, s. 257.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Oproti tomu na soukromých hudebních školách směli vyučovat pouze absolventi státních konzervatoří nebo ti, kteří vykonali státní zkoušku z příslušného oboru. Viz výnos ministerstva školství a národní osvěty ze dne 20. října 1922 č. 100.357/22

¹⁸ DAMM, Gustav. *Klavierschule und Melodienschatz für die Jugend*. ? vyd. Leipzig: Steingräber Verlag, ca. 1920.

¹⁹ SCHWARZ, W – PROTIWINSKY, H. *Klavierschule: Klavier-Unterrichtsmethode*. 4. vyd. Berlin: Editio Bosworth, 1912.

²⁰ PROKSCH, Josef. *Klavier-Schule*. 1. Ausg. Prag: Marie Proksch, 1894.

²¹ RUTHARDT, Adolf. *Wegweiser durch die Klavier-Literatur*. 5. Ausg. Leipzig und Zurich, 1900.

²² BERTINI, Henry. *48 Klavir-Etuden für die Mittelschule op. 29&32*. Braunschweig: Litolf-Verlag, No. 500, 1900.

²³ HULAKOVSKÁ, Marie. O vyučování hře na klavír. In: *Dalibor*. 4. 2. 1905, roč. XXVII., č. 10-12, s. 79-82 a dtto: *Jak hráti na klavír*. In: dtto. 2. 9. 1905, roč. XXVII., č. 35/36, s. 273-275.

Přehrávání populárních kusů z operet a baletů podle ní nejen kazilo vkus dětí, ale především vedlo k tomu, že tu bude chybět hudebně vzdělané publikum. S uvedenými názory Schütze a Hulakovské současná klavírní pedagogika může jen souhlasit, ve své době však byly spíše výjimečné. Hudební skladatel a folklorista Emil Axman se zřejmě svým míněním řadil k většině; v článku *Co je klavírní?*²⁴ píše, že „*Klavírní jest všecko, co je na klavíru hratelné a dobře zní*“.²⁵

Co se týče nastudovaného repertoáru, jeho nízká kvalita nebyla problémem jen na úrovni privátního hudebního školství. Výtky tohoto typu se pravidelně objevují i v inspekčních zprávách ředitelům hudebních ústavů. Tak např. inspektor Fidelio Finke vytýkal vedení hudební školy spolku Brüner Musikverein, že „*Někteří učitelé nedbají správného držení ruky, jiní opět volí příliš těžké skladby přednesové a následkem příliš rychlého tempa skladby se hudlaří*“.²⁶ Také je podle něj „*nutno dobře znáti celý postup vyučovací, dle kterého nesmí se cvičiti těžké přednesové skladby dříve, dokud žáci nejsou připraveni správně volenými etudami a technickými cvičeními*“.²⁷ Nejedna pedagog tohoto ústavu „*slabé výsledky vyučovací má v klavíru*“, „*nedodržuje učebnou osnovu a nedá hráti žákům předepsané etudy dříve, než přikročí žáci k hraní sonat Beethovenových*“ a „*pěstuje hraní salonních skladeb*“.²⁸

Soukromá výuka klavírní hry byla tedy na přelomu století orientována výhradně na mechanické nastudování určitého (populárního) repertoáru. Hlavním cílem žáka i pedagoga bylo předvést tyto kusy na některé z veřejných produkcí na konci školního roku. Čím líbivější byl repertoár na programu, tím silnější byly ovace a všeobecná spokojenost. Přitom je třeba „*věnovati větší péči jakosti, než množství skladeb [...]. Programy těchto produkcí – jež mají žákům býti vzorem – musí býti sestavovány s největší souvislostí. Není radno směšovati skladby klasické a moderní bez ladu a skladu bez určité výchovné tendence. Ve vážných produkcích pak vůbec není místa pro skladby pseudo-skladatelů*“.²⁹

²⁴ AXMAN, Emil. Co je klavírní? (Hrst vzpomínek.) In: *Tempo: listy Hudební matice*. Red. B. Vomáčka. 25. 2. 1926, roč. V., č. 5, s. 177-179.

²⁵ Tamtéž, s. 177.

²⁶ Dopis Ředitelství soukromé hudební školy spolku „Musikverein“ v Brně z 27. června 1924 č. 6180/VII a – inspekční zpráva. *Korespondence Brněnského spolku hudebního z roku 1919 – 1939*. Archiv města Brna, R12, 26/5.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Dopis ředitelství soukromé hudební školy spolku, Musikverein z 18. července 1926 č. 50.855/VII a. *Korespondence Brněnského spolku hudebního z roku 1919 – 1939*. Archiv města Brna, R12, 26/5.

²⁹ Dopis Ředitelství soukromé hudební školy spolku „Musikverein“ v Brně z 27. června 1924 č. 6180/VII a – inspekční zpráva. *Korespondence Brněnského spolku hudebního z roku 1919 – 1939*. Archiv města Brna, R12, 26/5.

Velkým nedostatkem byl zcela neuspokojivý stav znalostí z dalších disciplín, které se hrou na klavír bezprostředně souvisely. Místo aby byli žáci seznamováni s některými jevy z dějin hudby a hudební teorie hned v průběhu klavírní výuky podle toho, jak to vyžadovalo komplexní studium té které skladby, a aby jim je pedagog vyložil způsobem, který by odpovídal jejich dosavadním znalostem a orientaci v oboru, byli často žáci odkázáni na samostudium suchých seznamů z odborných knih. Je však dost dobře možné, že elementárními vědomostmi z hudební teorie a dějin hudby nevládli ani sami pedagogové.

Pokud byly přece jen využívány nějaké speciální materiály pro začátečníky, případně pro pokročilejší žáky, měly spíše charakter technických cvičení. Rozhodně nelze mluvit o rozvoji celkové hudebnosti dítěte v dnešním slova smyslu. V tisku jsou celkem pravidelně otiskovány upoutávky na různé klavírní školy pro různé stupně vzdělání. Jedná se především o dvoudílnou školu *Základové* (v několika případech *Základy*) *klavírní hry* autorů Hanuše Trnečka a Karla Hoffmeistera.³⁰ Oba dva svazky této práce „[...] byly jednomyslně profesorským sborem pražské konservatoře schváleny a oficiálně co jediná klavírní škola na konservatoři zavedeny.“³¹ Tehdejší ministerstvo kultu je v roce 1905 schválilo také pro vyučování na ústavech učitelů a učitelek.³² Před nimi plnila stejnou funkci *Theoreticko-praktická škola na piano*³³ autorů Jana Maláta a Jana Jaromíra Maška, první tištěná klavírní škola v českém jazyce.³⁴ *Dalibor* uvádí i další tituly, např. *Novou školu stupnicové hry*³⁵ Josefa Jiráka, žáka B. Smetany.³⁶ H. J. Trneček a J. Jiránek jsou autoři, kteří vydali řadu dalších pedagogických děl z oblasti klavírní hry.³⁷ Teprve hlubší studium by ukázalo, nakolik se tyto materiály skutečně v praxi využívaly a jaká pozornost jim byla věnována např. v rámci jedné klavírní lekce. Někdy byla práce na klavírní technice přenechána různým mechanickým strojkům, které měly rychle a trvale vylepšit zběhlost a pohotovost prstů. Zcela vážně míněná

³⁰ Práci *Základové hry klavírní* vyd. Mojmir Urbánek v Praze v roce 1903.

³¹ *Dalibor*. 6. 5. 1905, roč. XXVII, č. 26, s. 206, dále o této škole viz *Dalibor*. 3. 6. 1905, roč. XXVII, č. 30, s. 238. Podle upoutávky je tato škola v každém ohledu dokonalá a nejlevnější (viz *Dalibor*. 22. 6. 1907, roč. XXIX, č. 42, s. 335).

³² *Dalibor*. 29. 12. 1905, roč. XXVIII, č. 1, s. 9.

³³ Práci *Theoreticko-praktická škola na piano se zvláštním zřetelem k ústavům učitelským* vyd. F. A. Urbánek v Praze v roce 1880.

³⁴ GABRIELOVÁ, Jarmila. Výuka klavírní hry a klavírní školy v 19. století. In: BLÁHOVÁ, Kateřina – PETRBOK, Václav. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 4.-6. března 2004*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2004, s. 423.

³⁵ Práce *Nová škola stupnicové hry pro klavír* vyšla v roce 1905 v Lipsku.

³⁶ *Dalibor*, 12. 1. 1906, roč. XXVIII, č. 2, s. 14-15. Viz též ŠTĚDRONĚ, Bohumír: Jiránek Josef²). In: *Československý hudební slovník osob a institucí*. Sv. 1. A-L. Praha, 1963, s. 609-610.

³⁷ H. J. Trneček vydal dále *Novou školu zručnosti*, op. 70, J. Jiránek např. *Novou školu zběhlosti, Technická cvičení* a mnoho dalších. Uveřejňoval i hudebně-teoretické práce (*O klavírním přednesu* aj.).

reklama na *řidič paží*, který měl sloužit „k docílení a kontrole správného vedení smyčce na smyčcových nástrojích“,³⁸ mluví za vše.

Paradoxně stejný list uveřejňuje článek *Choroby z povolání u pianistů*.³⁹ Jeho autor doc. MUDr. Duchoslav Panýrek (1867 – 1940) byl významný český chirurg a člen mnoha zdravotnických organizací. Přednášel nauku o první pomoci na pražské české technice a na počátku století působil mimo jiné také jako lékař Národního divadla. Ve své stati upozorňuje na nemoci rukou, které vznikají z nesprávného cvičení, a na *mechanická traumata ruky*, která se mohou objevit u pianistů s příliš malou rukou nebo s rukou, která má pro klavírní hru jiným způsobem nevhodnou anatomii.

MUDr. Panýrek nebyl však první, kdo se profesionálním onemocněním klavíristů zabýval. Přednášku na toto téma pronesl již prof. Isidor Zabludowski (1850 – 1925?) na sjezdu německých chirurgů, který se konal 18. – 21. dubna 1900 v Berlíně. Referát *Ueber Klavierspielerkrankheit in der chirurgischen Praxis* tohoto Poláka žijícího v Berlíně zde slyšel také MUDr. Panýrek. Přestože hlavní specializací Zabludowského byly masáže, jednu z mnoha svých lékařských prací věnoval specifickým nemocem, kterými trpí výlučně hráči na klavír. Jeho *Die Klavierspielerkrankheit* z roku 1900 jsou zřejmě první vydanou publikací tohoto druhu. Mnohé poznámky obou autorů dnes působí úsměvně. Vypočítávat úhly mezi jednotlivými prsty při klavírní hře a od toho odvozovat onemocnění nebo popisovat křeč v klavíristových prstech a přirovnávat ji ke *křeči houslistů* a *křeči písářské* (Zabludowským označené *graphidospasmus, mogigraphia*) mohlo mít vědeckou váhu opravdu snad jen na počátku století. Nicméně některé jejich poznatky jsou platné i dnes. Oba dospívají k tomu, že ne každý se svou tělesnou konstrukcí a stavbou ruky hodí pro klavírní hru. Dnes je to jistě samozřejmé, ale v době, kdy byly do studia klavírní hry nuceny zvláště dívky ze společensky vyšších rodin bez ohledu na jejich fyziologické předpoklady, byly takovéto informace v odborném tisku zřejmě velmi užitečné. Proto oba autoři nabádají pedagogy, aby nebyli v tomto ohledu lehkovážní a hned na úvodní lekci kriticky zhodnotili možnosti svých žáků.

Podobně laděný je příspěvek *Živospráva klavíristova* MUDr. Boženy Vepřovské v *České hudbě*.⁴⁰ Tento článek podává spíše preventivní doporučení, jak se onemocněním vyhnout. Opět jsou zde pasáže, které jsou dnes do určité míry platné, a pasáže, které je nutné brát s nadhledem. Vepřovská se zabývá správným držením těla při sezení; důsledkem shrbení má být povrchní dýchání jen částmi plic, což může údajně vést k pohybu orgánů z jejich

³⁸ *Dalibor*. 21. 3. 1907, roč. XXIX., č. 47, s. 375.

³⁹ PANÝREK, D. *Choroby z povolání u pianistů*. In: *Dalibor*. 4. 5. 1901, roč. XXVI., č. 18, s. 141-143.

⁴⁰ VEPŘOVSKÁ, Božena. *Živospráva klavíristova*. In: *Česká hudba: časopis věnovaný pěstění a šíření hudebního umění*. 15. 3. 1932, roč. XXXV., č. 13, s. 193-195.

původní polohy. Může také způsobit rozšíření žaludku. Jakkoliv tyto informace dnes působí senzacechtivě, je potřeba vzít v úvahu, že v době svého zveřejnění byly zcela seriózní a odborné a odrážely nejnovější poznatky z přírodověd, především z medicíny.

Stejně jako jednotlivými kapitolami z výuky klavírní hry by bylo možné věnovat pozornost vývoji pedagogiky houslové hry, zpěvu, případně i varhanní hry. Také k problematice celkového hudebního vzdělávání na přelomu 19. a 20. století se v tisku vyskytuje velké množství dosud nezpracovaného materiálu. Studium těchto pramenů umožňuje rekonstruovat historický vývoj zmíněných oborů a lépe porozumět jejich podobě v současnosti.

LITERATURA

- *Cyrill: časopis pro katolickou hudbu posvátnou v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, zároveň orgán Obecné Jednoty Cyrillské* [on-line]. Praha: Obecná Jednota Cyrillská, 1874-1948. Dostupné z: <http://cyril.psalterium.cz>
- *Česká hudba: časopis věnovaný české hudbě pro piáno, harmonium, zpěv světský i církevní, sólový i sborový: časopis věnovaný českému zpěvu a české hudbě*. Kutná Hora: Adolf Švarc, 1895-1939
- *Český hudební slovník*. [on-line]. Dostupný z: <http://www.ceskyhudebnislovník.cz> .
- *Československý hudební slovník osob a institucí*. Sv. 1. A-L, sv. 2. M-Ž. Praha, 1963, 1965
- *Dalibor: časopis pro všechny obory umění hudebního*. Praha: F. Urbánek, 1879-
- *Dalibor: časopis věnovaný zájmům světské i církevní hudby a zpěváckých spolků českoslovanských, zároveň pak organ "Matice hudební" s četnými přílohami hudebními*. Praha: E. Starý, 1873-1875
- *Dalibor: hudební týdeník s měsíční notovou přílohou*. Praha: R. Veit, 1858-
- *Divadlo a hudba: spojený časopis českého herectva a Unie českých hudebníků*. Praha: Svaz českého herectva a Unie českých hudebníků z povolání, 1941
- HORNOVESKÁ, Ľuba. *Hudba - spev - tanec - ľudová tvorivosť - hudba - spev - tanec - rytmus 1949-1979: zborník k 30. výročiu založenia časopisu Rytmus*. Bratislava: Osvetový ústav, 1982
- *Hudba a škola: časopis pro hudební výchovu školskou a lidovou*. Praha: Státní nakladatelství, 1928-1933
- *Hudba, spev, tanec: časopis hudobných, speváckych a tanečných krúžkov*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská – hudobný odbor, 1949-1951, 1962-
- *Hudební a divadelní věstník: časopis věnovaný zájmům světské a církevní hudby, pěveckých a divadelních jednot českoslovanských*. Praha: E. Starý, 1877-1878
- *Hudební almanach Československé republiky*. Red. J. Branberger. Roč. I. Praha: Hudební nakladatelství, 1921-
- *Hudební besídka: časopis pro mládež*. Brno: O. Pazdírek, 1924-1928, 1932-1933
- *Hudební chvílka*. Praha: Pokrok, 1928-1929
- *Hudební listy: časopis věnovaný hudbě a umění divadelnímu* [on-line]. [cit. 2013-10-10]. Brno: Beseda Brněnská, 1884-1888. Dostupné z:

<<http://kramerius.mzk.cz/search/i.jsp?pid=uuid:68ae0083-980f-11e0-9644-0050569d679d#>>

- *Hudební noviny: informační list hudebních aktualit*. Praha: Hudební Matice Umělecké besedy, 1930-1939
- *Hudební obzor: časopis věnovaný zájmům umění hudebního a divadla, zvláště Moravy a Slezska*. Mariánské Hory – Moravská Ostrava: Karel Budík, 1913-1922
- *Hudební rádce*. Brno: O. Pazdírek, 1922
- *Hudební věstník: orgán hudebníků československých*. V Brně: F. A. Šidák, 1908-1945
- *Hudební výchova: měsíčník pro otázky hudební a estetické výchovy*. Praha: SPN, 1968-1970
- *Korespondence Brněnského spolku hudebního z roku 1919 – 1939*. Archiv města Brna, fond R12, 26/5
- *Moravské hudební noviny: časopis věnovaný hudebnímu rozkvětu Moravy*. Brno: Družstvo Moravských hudebních novin, 1909-1911
- *Rytmus: Časopis pre hudobné, spevácke a tanečné súbory záujmovej umeleckej činnosti*. Bratislava: Obzor, 1969-
- *Slavoj: časopis, zájmům výhradně hudebním věnovaný*. Praha, 1862-1865
- *Slovanská hudba: ilustrovaný časopis věnovaný hudebnímu umění, s přílohami pro piano na dvě ruce*. Německý Brod: V. V. Hausmann, 1888
- *Smetana: hudební revue, zároveň orgán hudebního odboru Umělecké besedy*. Praha: F. A. Urbánek, 1906 – 19--
- *Směr: list pro hudbu a divadlo*. Praha: Melantrich, 1932-1933
- SVOBODOVÁ, Marie. *Hudební periodika v českých zemích 1796 – 1970 a na Slovensku 1871 – 1970*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1979
- *Tempo: listy Hudební matice Umělecké besedy*. Red. B. Vomáčka, S. Hanuš, J. Tomášek, F. Bartoš, V. Holzknicht. Praha: Hudební matice Umělecké besedy, 1921-1948
- *Varyto: měsíčník věnovaný hudbě*. Red. E. Binko, E. Bartoníček. Třebíč: J. F. Kubeš, Třešť: E. Binko, Brtnice na Moravě: E. Binko, 1878-1894
- *Za hudebním vzděláním: měsíčník pro sblížení širší veřejnosti s hudebním uměním*. Plzeň: O. Blecha, 1925-1929.